

*С.В. Курбатов,
канд. соціол. наук*

*Sergey V. Kurbatov,
Ph.D. in Sociology*

РЕПАТРІАЦІЯ У КОНТЕКСТІ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ: КРИМСЬКІ ТАТАРИ В УКРАЇНІ

Abstract. The article by Sergiy Kurbatov “Repatriation as a Source of Community Conflicts: the Case of Crimean Tatars in Ukraine” is devoted to the problem of repatriation of Crimean Tatars to Ukraine. The author argues that the process of repatriation in bad economic and social conditions could be a source of community conflicts.

Як свідчить сучасна ситуація в Україні та світі, репатріація – це складне, суперечливе, навіть болюче питання. Достатньо згадати, що виправдана з історичної точки зору репатріація єврейського населення до Палестини та створення держави Ізраїль призвели до виникнення чи не головної протягом уже майже 50 років зони напруженості на Близькому Сході, що періодично “спалахує” можливістю перетворення на глобальний конфлікт. Останні події підтверджують цю тезу. Можна також згадати репатріацію албанського населення до Косова на початку 20 ст. та її наслідки для Сербії, Югославії та світового співтовариства.

Як соціальний процес репатріація має широкий спектр економічних, політичних, культурних, історичних, етнічних, етичних та інших вимірів, які ускладнюють можливість створення єдиної універсальної моделі вирішення цієї проблеми, відкриття своєрідного алгоритму, що здатний “врятувати всіх”. Крім того, ситуацію ускладнює потужний психологічний компонент, емоційні відносини між представниками різних етнічних груп, кожна з яких має свою власну історію та своє власне розуміння й тлумачення “історичної справедливості”. Особливо впливовим цей “психологічний компонент” стає тоді, коли ще живі тисячі свідків та жертв історичної драми, що має місце у ситуації з кримськотатарським населенням України. Тож теоретичне осмислення проблеми репатріації кримськотатарського населення у контексті співвідношення історичної ретроспективи та сучасного стану, пов’язаного із цим процесом як на рівні Кримського півострова, так і на загальнодержавному рівні може допомогти адекватному розумінню цієї проблеми та визначенню “зон ризику”, пом’якшення ситуації в яких повинне стати пріоритетом сучасної соціальної та економічної політики в регіоні.

Кримськотатарська проблема є наслідком помилкової, а, скоріше, навіть злочинної політики з боку комуністичного режиму СРСР на чолі з Й.В. Сталіним. Тож незалежна Україна з огляду на історичні обставини, що склалися, змушена спокутувати цей “радянський гріх”. Безперечно, кримські татари – консолідована етнічна група з високими мобілізаційними можливостями – є

дуже впливовим чинником у політичному, економічному та соціальному контексті Криму та всієї України. Починаючи з 1991 р. кримські татари підтримували незалежність України та достатньо відверто виступили проти проросійських сепаратистських настроїв, що значно посилилися після обрання 14 січня 1994 р. президентом Автономної Республіки Крим Юрія Мешкова. Як зазначив один з лідерів кримськотатарського руху Мустафа Джамілев в інтерв'ю тижневику “Дзеркало тижня” (травень 2005): “Нам слід подякувати за те, що ми запобігли розвитку сепаратистського руху в Криму” (<http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/547/50110/>). Але чи не станемо ми свідками нової хвилі сепаратизму в Криму, пов'язаного вже з кримськотатарським рухом? Чи не трансформується боротьба кримськотатарського населення за національну автономію у більш радикальні гасла? Ми можемо відповісти на ці та подібні питання лише з якоюсь мірою вірогідності, але, в той же час, ми можемо вже зараз уникнути певних хибних кроків, що ведуть до загострення міжетнічної ситуації в Криму, та спробувати активізувати міжетнічний діалог, що призвів би до самоідентифікації більшості мешканців півострова як громадян України.

Історичний екскурс

Кримські татари ідентифікують себе як мусульман та тюркомовних нащадків підданців кримських ханів, які протягом трьох століть правили Кримом. Кримський каганат було створено Хасі Гірей ханом у 1441 р. після розпаду Золотої Орди. Саме династія Гіреїв постійно правила Кримом аж до часу захоплення цих земель Російською імперією 1783 р.

Після більшовицької революції у жовтні 1917 р. кримським татарам удалося на короткий час відродити незалежність. Це трапилося 26 листопада 1917 р., а на чолі цього державного утворення став Нуман Селебі Сіхан. 18 жовтня 1921 р. за наказом В.І. Леніна було створено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. Незважаючи на те, що на той час кримські татари становили лише 25% населення Криму, кримськотатарська мова стала разом з російською офіційною мовою автономії. З 1921-го по 1927 р. кримські татари під керівництвом Велі Ібрагіма переживають період національного відродження та процвітання власної культури. Однак зі зміною національної політики у 1927 р. кримські татари зазнали таких же утисків, як і інші представники національних меншин сталінського СРСР (Mubeyyin Batu Altan, <http://www.euronet.nl/users/sota/ctnm.htm>).

Однак найбільша трагедія кримськотатарського народу розпочалася 18 травня 1944 р., коли вони силою були депортовані з рідних земель у центральноазіатські республіки СРСР. Підставою для цього став Декрет № 5859сс Державного комітету оборони, підписаний особисто Сталіним. Згідно з текстом цього документа, підставою для цього ультрарадикального рішення стало те, що “під час Великої Вітчизняної війни кримські татари зраджували Батьківщину, дезертували зі збройних сил, які захищали Крим, та переходили на ворожий бік, вступали до добровільних загонів, що формувалися німцями для боротьби з Червоною армією; як учасники німецьких каральних загонів відзначалися особ-

ливою жорстокістю у боротьбі з радянським партизанським рухом, а також допомагали окупантам здійснювати насильницьку депортацію радянських громадян для робіт у німецькому рабстві та сприяли вчиненню масового знищення радянських людей” (<http://www.euronet.nl/users/sota/deportat.html>).

У структурі населення кримського півострова у 1938 р. кримські татари становили 19,36%, або 218 179 осіб (<http://www.euronet.nl/users/sota/pohlethnic.htm>). У 1944 р. з півострова було насильницьки депортовано 194 155 осіб, більшість з яких – 151 083 – відправлено до Узбекистану. 30 червня 1945 р. автономний статус Криму було скасовано Президією Верховної Ради СРСР. З 1946 р. Кримський півострів стає однією з областей Російської Федерації. Згідно з Законом від 26 квітня 1954 р. Крим було передано до складу УРСР, а 5 вересня 1967 р. рішенням Президії Верховної Ради СРСР кримські татари були реабілітовані. Але, незважаючи на це, офіційна влада створювала проблеми для повернення кримських татар у Крим. Тому їх масове повернення відбувається лише за часів Горбачова та проголошеної ним перебудови. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР приймає Декларацію, у якій репресивні акти, які призвели до насильницької депортації народів, визнано протизаконними кримінальними актами. Після цього повернення кримських татар до Криму сягає свого піку: у 1990 р. нараховувалося понад 120 тис. репатріантів.

Кримські татари в незалежній Україні

Після проголошення Україною незалежності у 1991 р. українська держава намагалася сприяти підтриманню процесу репатріації кримських татар. Як зазначає дослідниця Оксана Шевель (Oxana Shevel): “Починаючи з 1991 року Україна витратила більше 300 мільйонів доларів на репатріацію кримських татар – дуже значна сума для держави, що перебуває у стані глибокої економічної кризи. Крім того, 10 мільйонів доларів надійшли від міжнародних урядових та неурядових організацій. Після розпаду СРСР з усіх країн СНД фактично лише Україна витратила кошти на переселення кримських татар. Це – незважаючи на підписану між 10 країнами СНД 9 жовтня 1992 року у Бішкеку Угоду “Про питання відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів”, яка передбачала спільне фінансування подібних проектів. Але подальше поглиблення економічної кризи в Україні призвело до значного скорочення обсягу витрат на цю програму: так у 1992 році було виділено 95,2 мільйона доларів, у 1994 році – 59,6 мільйона доларів, у 1997 році – лише 6,9 мільйона доларів. Бюджетом на 1999 рік передбачено виділення 4,8 мільйона доларів, з яких 3,2 мільйона вже використано. В цілому ж витрати на репатріацію кримських татар та їх інтеграцію в українське суспільство оцінюються у 2 мільярди доларів – сума, що значно перевищує фінансові можливості України” (1999, Oxana Shevel, <http://www.iccrimea.org/scholarly/oshevel.html>).

Загалом до Криму переїхало більше 260 тис. кримських татар. Серед них, за даними тижневика “Дзеркало тижня”, 35 тис. осіб, які були примусово депортовані у 1944 р. (<http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/547/50110/>). “Проблеми, з якими стикається 260-тисячна кримсько-татарська громада, мають комплексний характер і включають соціально-економічні, культурні, політичні та

правові виміри. Економічно кримські татари перебувають у поганому стані навіть на тлі депресивної економіки регіону. Більш ніж 60% кримських татар є безробітними (це – удвічі більший рівень безробіття, ніж в цілому для населення Криму), близько 50% не вистачає житлової площі. Серед 291 поселення кримських татар 25% не мають електроенергії, 70% – водопостачання, 90% – доріг з твердим покриттям, 96% – газопостачання” (Oxana Shevel, <http://www.iccrimea.org/scholarly/oshevel.html>).

За даними моніторингу “Forced Migration” № 13(1996): “Крим є особливо чутливою для України зоною. Бажання Києва захищати свої кримські інтереси особливо яскраво простежується у полеміці з Росією стосовно долі Чорноморського флоту, який базується у Севастополі. Враховуючи високий рівень взаємної недовіри між етнічними групами, що посилюється через проблеми кримської економіки, можна прогнозувати можливість виникнення у регіоні насильницьких конфліктів” (<http://www.euronet.nl/users/sota/monitor.html>). Запобігання можливості конфліктного розвитку ситуації призвело до активізації роботи в регіоні представників міжнародних організацій (Програми розвитку ООН, Міжнародної організації з міграції, Європейського Союзу, Фондації з міжетнічних стосунків, Інституту “Відкрите суспільство”, Міжнародного фонду “Відродження” та ін.). Як приклад подібної роботи можна навести проект Програми розвитку ООН “Репатріація, переселення та реінтеграція в кримське суспільство депортованого татарського народу”(UKR/94/008). Головними об’єктами цього проекту є : а)допомога населенню, що повертається, будівельними матеріалами, муніципальними послугами та вирішенням питань проживання, а також відкриття шкіл та створення можливостей для проведення тренінгової роботи; та б) підтримання інтеграції кримськотатарського населення у кримське суспільство шляхом підтримання системи комунальних установ (лікарень, бібліотек, громадських центрів, центрів допомоги малому бізнесу) (<http://www.euronet.nl/users/sota/tatardep.html>). Однак можливості для кримських татар розпочати власний бізнес залишаються дуже обмеженими. Як зазначає стосовно ролі міжнародної допомоги у цій галузі Террі Хелман, директор лондонського People-Centered Economic Development Ltd: “Я віднайшов лише два джерела можливої підтримки для того, щоб розпочати власний бізнес у Криму. Одне пов’язане з Програмою інтеграції і розвитку ООН, інше ж – з програмою Європейського банку з реконструкції та розвитку (ЄБРР), що реалізується за посередництва комерційних банків. Обидві програми передбачають певні капіталовкладення з боку того, хто їх ініціює, що автоматично виключає осіб, що перебувають за межею бідності” (<http://www.iccrimea.org/scholarly/economicdev.html>).

Основні вимоги кримських татар та можливі джерела конфліктів

Згідно з “Короткою історією кримськотатарського руху” Мубейжина Бату Алтана, головні вимоги кримськотатарського населення зводяться до такого: “Визнання Меджлісу кримськотатарського народу як офіційного органу, що представляю інтереси кримських татар. Фінансова підтримка з боку уряду про-

цесу повернення кримських татар в Україну. Справедливе представництво кримських татар у кримському парламенті. Громадянство України повинно автоматично надаватися кожному представнику кримськотатарського населення, який зараз мешкає в Криму, і тим представникам, які переїдуть до Криму в майбутньому. Отримання громадянства не повинне бути проблемою для кримських татар, оскільки вони не мають іншої рідної землі, крім Криму; а оскільки Крим – це невід’ємна частина України, його корінне населення повинне автоматично отримати право її громадянства” (<http://www.euronet.nl/users/sota/ctnm.htm>).

Стосовно статусу Меджлісу – ця проблема зберігала свою актуальність до кінця 90-х рр. минулого століття, але “після того, як 18 травня 1999 року більш як 30 000 кримських татар здійснили марш на Сімферополь на відзначення 55-х роковин депортації 1944 року, Президент України підписав наказ про створення консультативної ради з питань кримськотатарського населення при Президенті України, до складу якої увійшли всі 33 члени Меджлісу на чолі з його головою Мустафою Джамілевим. Незважаючи на те, що цей наказ не є офіційним визнанням Меджлісу, більшість аналітиків розглядала його як визнання Меджлісу де-факто головним представницьким органом, що виражає інтереси кримськотатарського населення” (Oxana Shevel, <http://www.iccrimea.org/scholarly/oshevel.html>). Слід зазначити, що, оскільки лідери кримських татар самі не визнають, що Меджліс і Курултай (загальні збори кримських татар, на яких обирається Меджліс) є паралельними офіційній владі структурами, подібна легітимація Меджлісу виглядає оптимальним рішенням.

Ситуація відносно проблеми визнання кримських татар корінним населенням Криму з правової точки зору виглядає досить суперечливо. З одного боку, “кримські татари вважають себе корінним населенням Криму і, тим самим, вважають, що їх статус повинен відрізнитися від статусу інших національних меншин Криму та України. Суттєва відмінність полягає в тому, що кримські татари не мають Батьківщини за межами Криму” (Oxana Shevel, <http://www.iccrimea.org/scholarly/oshevel.html>). З іншого боку, статус “корінного населення”, передбачений трьома статтями Конституції України 1996 р., не підтриманий відповідною законодавчою базою. І взагалі, “ідея щодо надання кримськотатарському населенню статусу корінного населення як шлях до вирішення усіх інших проблем не зовсім збігається з європейською системою захисту прав меншин. Адже крім скандинавських країн, де статус корінного населення закріплений за народом саамі (Фінляндія, Норвегія, Швеція) та інуїтами Гренландії (Данія), більше ніде, включаючи країни Центральної, Східної та Південної Європи, ми не маємо подібних прецедентів. Оскільки ж історії та сучасна ситуація вищенаведених корінних націй Європи досить суттєво відрізняються від кримськотатарської ситуації, апеляції до подібних випадків у конкретній ситуації виглядають дещо штучними” (Natalya Belitser, <http://www.iccrimea.org/scholarly/indigenous.html>).

Зараз кримські татари становлять 13% населення Криму, і їх частка має тенденцію до зростання. У цих умовах, враховуючи вищенаведену ситуацію, не виключена можливість ескалації міжетнічних конфліктів у Криму. Зараз головним джерелом подібних конфліктів є земельне питання. У відповідності з рішенням

Меджлісу кримськотатарського народу (2005), кримським татари повинні отримати право поселення на Південному березі Криму та отримувати там земельні ділянки. Після масового повернення кримських татар на початку 1990-х рр. їм було заборонено селитися у цьому економічно найбільш привабливому і цікавому з точки зору перспектив розвитку регіоні Криму (http://www.unpo.org/news_detail.php?arg=20&par=2031). У той же час, до депортації 70% кримських татар мешкали на Південному березі Криму (“Дзеркало тижня”, <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/536/49413/>). Перед депортацією кримські татари становили 72% населення Судацького району та 61% населення Ялтинського району. Зараз же кримськотатарське населення Південного берега Криму становить 1,5%. 80% кримських татар, що повернулися до сільських районів, ще не отримали достатніх ділянок землі. Узагалі на кожного представника кримськотатарського народу припадає землі у 2,5 разу менше, ніж на середньостатистичного мешканця Криму. Понад 10 000 кримських татар очікують отримання земельних ділянок (Мустафа Джамілев, <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/547/50110/>). У цих умовах самозахоплення земель кримськими татарами стають загрозливим знаком для влади та суспільства.

Нова українська влада і кримські татри

Кримські татари мали досить високі очікування щодо поліпшення ситуації завдяки політиці нового Президента України Віктора Ющенка, якого на виборах 2004 р. підтримала більшість кримськотатарського населення. Але вже зараз лідер Меджлісу Мустафа Джамілев піддав досить суворій критиці політику нового уряду за відсутність консультацій з представниками кримськотатарського населення під час формування нових органів влади автономії. “Ми хотіли б мати своїх представників у органах влади Криму, бо ми маємо достатню кількість кваліфікованих осіб для зайняття відповідних позицій. До речі, аналогічні вимоги ми б висували у випадку приходу до влади Віктора Януковича,” – сказав він у лютому 2005 р. (http://www.unpo.org/news_detail.php?arg=20&par=2012). На зустрічі Президента України Віктора Ющенка з членами Меджлісу 5 травня 2005 р. Мустафа Джамілев зазначив, що поточне представництво кримських татар в органах влади півострова є втричі меншим, ніж того вимагають принципи справедливості (<http://www.kirimtatar.com/Chronics/ushenko.html>). Таким чином, іншим джерелом конфліктів може стати владна еліта Криму, яка намагається бути самодостатньою і негативно сприймає інтенції представників кримських татар перебрати на себе частину владних повноважень. Слід зазначити, що задля запобігання подібним конфліктам нова влада зробила певні кроки. Зокрема, до уряду Анатолія Матвієнка входили два представники кримських татар – віце-прем’єр Асанов та міністр у справах молоді, сім’ї та гендерних питань Рамазанова (“Дзеркало тижня”, <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/546/50020/>). Але кримські татари розраховують також отримати посади голів державних адміністрацій у чотирьох районах Криму, а також посади перших заступників голови у інших шести районах (“Дзеркало тижня”, <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/536/49413/>).

Іншим болючим питанням для кримськотатарського населення є справжня історична реабілітація цього етносу. Зокрема, деякі сучасні підручники з історії створюють негативний образ цієї етнічної групи: “Зміст багатьох підручників продовжує формувати негативний імідж кримських татар в історичному вимірі, включаючи їхні відносини з українцями. Це може бути підтверджено таким фактом: на сторінках 106–118, присвячених взаєминам українських козаків та Кримського каганату, домінує негативне зображення кримських татар. Загальна кількість згадок про них – 26, з них у нейтральному сенсі кримські татари згадуються 5 разів, у позитивному – 1 раз, а в негативному – 20 разів” (http://www.unpo.org/news_detail.php?arg=20&par=1742). Подібні підходи поглиблюють непорозуміння між різними етнічними групами Криму і створюють привід для можливих конфліктів. “Антитатарські стереотипи досить поширені як серед еліти, так і серед рядового населення Криму. Зокрема, навіть деякі депутати кримського парламенту публічно стверджують, що кримські татари придатні лише для того, щоб торгувати на ринку” (Oxana Shevel, <http://www.iccrimea.org/scholarly/oshevel.html>). На підтримку цієї тези можна навести результати опитування серед студентської молоді, яке було опубліковане у місцевій газеті “Кримська правда” 18 травня 2005 р. Згідно з ними, 70% опитаних вважають насильницьку депортацію кримських татар “вірним кроком з боку офіційної влади колишнього СРСР” (“Дзеркало тижня”, <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/547/50110/>).

Можливі сценарії майбутнього розвитку ситуації

Таким чином, ми можемо стверджувати, що соціальні, політичні та економічні наслідки процесу репатріації кримських татар мають складний та суперечливий характер, позначений реальною небезпекою виникнення міжетнічних конфліктів. Тож можна прогнозувати, що процес інтеграції кримськотатарського населення в українське суспільство буде непростим і тривалим. Демократичні тенденції, які, хоча б на рівні офіційної риторики, визначають принципові підходи нової влади в Україні, дозволяють з певним оптимізмом дивитися на наслідки цього процесу. У цьому зв’язку особливо важливою є ідеологема формування української політичної нації на противагу “етнічно орієнтованій” моделі. У залежності від подальшого розвитку ситуації, на мою думку, можна визначити три можливі сценарії:

Сценарій 1 (оптимістичний) – кримські татари будуть інтегровані в українське суспільство на підставі визнання їх корінним населенням півострова. У цьому випадку підвищення рівня добробуту цієї частини населення та кримського суспільства взагалі буде сприяти пом’якшенню міжетнічних протиріч у Криму. Меджліс, як ключовий представницький орган кримськотатарського населення, поступово буде зосереджуватися на задоволенні освітніх і культурних потреб цієї етнічної групи. Відповідну діяльність, спрямовану на запровадження лише культурної автономії, слід очікувати і від організацій, що представляють російськомовне населення Криму і, на даний момент, ідентифікують власне майбутнє з Росією.

Сценарій 2 (песимістичний) – рівень протиріч між кримськими татарами та іншими етнічними групами Криму посилюється. У цій ситуації слід очікувати радикалізацію політичних та економічних вимог кримських татар та, можливо, появу нового політичного органу замість Меджлису, що буде боротися за реалізацію цих вимог. Цей сценарій передбачає високу ймовірність насильницьких конфліктів, бо в даній ситуації слід очікувати радикалізацію відповідних вимог російськомовного населення. З геополітичної точки зору, це означає активізацію ролі Росії і Туреччини у процесі вирішення кримського питання.

Сценарій 3 (реалістичний) – продовження “ситуації невизначеності”, яка триває вже більше десяти років. Кримські татари залишаються лише частково інтегрованими в українське суспільство, залишається високий рівень недовіри між різними етнічними групами, а існуючі економічні та політичні протиріччя між ними час від часу призводять до локальних міжетнічних конфліктів. Свідченням цієї недовіри є відверто антитатарські коментарі провідних російських ЗМІ щодо 60-ї річниці насильницької депортації кримських татар. Крім того, згідно з даними газети “Известия”, ми маємо суттєве зниження рівня толерантності між різними етнічними групами Криму. Якщо в 1991 р. існування міжетнічних проблем відзначали лише 9% респондентів, то у 2000 р. – 79%. У 2002 р. 21% респондентів класифікували міжетнічні стосунки в Криму як погані, у 2003 р. їх кількість зросла до 30%.